Галина Бондаренко

ЗАРОДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РЕАЛЬНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ШКІЛЬНИХ РЕФОРМ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

В історії педагогіки прийнято говорити про шкільну освіту як систему починаючи з XIX ст., коли у 1802 р. було утворено Міністерство народної освіти.

Як зазначає один із перших дослідників історії освіти С. Рождественський, до першої половини XVIII ст. взагалі «поняття про систему освіту не було» [11, с. 10]. «Потрібно було ціле століття, – пише він, – на те, щоб завдання школи, які невиразно окреслилися в кінці XVII ст. були поставлені цілком ясно і чітко; щоб світська освіта, відокремлена від релігійно-моральної освіти, розділилась, у свою чергу, на дві самостійні і однаково важливі галузі освіти – освіта загальна і професійна; щоб з'ясувалося самостійне значення і взаємний зв'язок головних ступенів загальної освіти: початкової, середньої і вищої; щоб – насамкінець, держава точно визначила свої права стосовно народної освіти. Тільки тоді могла скластися і виділитися в самостійну гілку управління «система» народної освіти» [11, с. 1–2].

З вступом на престол у 1801 р. Олександра I розпочалася адміністративна реформа. Олександр I, вихований швейцарським емігрантом Ф. Легарпом, мав репутацію ліберального гуманного правителя. Він створив «неофіційний комітет» із друзів своєї молодості: росіянина – графа М. Новосельцева, українця – графа П. Кочубея, поляка – князя О. Чарторийського, росіянина – графа П. Строганова, які заходилися проводити нові реформи [10, с. 278]. Нові реформи були пов'язані з «соціальною трансформацією, поступовим переходом від традиційного до модерного суспільства», а також впливом подій у Західній Європі [4, с. 99]. Серед інших питань порушуються питання і народної освіти. 25 грудня 1801 р. у неофіційному комітеті (гуртку «молодих друзів» царя) була прочитана записка Ф. Легарпа про народну освіту. У ході її обговорення постало питання про створення Міністерства народної освіти.

Маніфестом від 8 вересня 1802 р. було оголошено про заснування Міністерства народної освіти [6, с. 100]. У сьомому параграфі маніфесту зазначалося, що міністр народної освіти має у безпосередньому підпорядкуванні своєму Головне училищне правління з усіма підлеглими установами: Академією наук, Російською Академією, університетами і всіма іншими училищами, крім навчальних закладів, якими опікується мати царя імператриця Марія Федорівна; друкарні приватні і державні, цензура, видання відомостей і різних періодичних видань, народні бібліотеки, музеї і різні заклади, що відкриватимуться і стосуються розповсюдження наук [11, с. 86].

Міністерство народної освіти розробило і видало 24 січня 1803 р. «Попередні правила народної освіти», згідно з якими країна поділялася на 6 навчальних округів: Московський, Віленський, Дерптський, Санкт-Петербурзький, Харківський та Казанський. Українські губернії ввійшли до Віленського (Волинська, Київська, Подільська) та Харківського (Слобідсько-Українська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Катеринославська, Таврійська) округів [11, с. 53–54]. У кожному навчальному окрузі мав бути заснований університет. Тож 1804 року був заснований університет у Харкові, у 1834 році – в Києві.

Навчальні заклади ділилися на чотири розряди «згідно з обов'язками і користю кожного стану»:

1) училища приходські;
2) училища повітові;
3) гімназії (губернські училища);
4) університети.

Відповідно до Правил у кожному губернському місті мала функціонувати гімназія: у повітовому – принаймні одна школа, а в кожній парафії – не менше однієї парафіяльної школи. Усі навчальні заклади діяли автономно. Однак, кожний навчальний заклад вищого типу завідував усіма навчальними закладами нижчого типу,

розташованими в його районі [6, с. 101]. Навчально-адміністративним центром округу був університет, на чолі з попечителем. У його безпосередньому підпорядкуванні перебувала губернська гімназія. Директори гімназій мали здійснювати загальний нагляд над повітовими і подібними їм училищами, а смотрителі повітових училищ спостерігали за порядком у приходських [11, с. 50–51].

5 листопада 1804 р. був прийнятий «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам». Згідно з цим статутом, завдання гімназій полягали в тому, щоб готувати юнаків до університетського курсу;

В основу навчального плану гімназій за Статутом 1804 р. були покладені математика, природознавство та історичні науки. Однак, оскільки мета гімназій була подвійною (готувати до університету і давати закінчену освіту), то, крім названих основ навчального плану, туди входили: статистика і початковий курс філософії; література і мистецтво; початкові основи політичної економії; а також початкові знання, що стосувалися торгівлі, основ технології і малювання.

У Статуті 1804 р. посилюється тенденція готувати в школах кадри для промисловості, що розвивається. Ця тенденція тісно переплітається із становим принципом – дворянськими тенденціями: повітові школи дають знання, пов'язані з промисловістю; до програм цих шкіл входять відомості з природознавства, фізики і технології, «що мають безпосереднє відношення до місцевої промисловості» [6, с. 102].

У програми гімназій включені теми з механіки (прикладна математика), технології і комерційних наук; передбачені створення навчальних кабінетів, що мають моделі і частини машин, зразки природних місцевих копалин тощо; організація виробничих екскурсій на фабрики і мануфактури.

У § 23 Статуту зазначалося: «Учитель математики привчає учнів до найголовнішого для практичної геометрії і показує їм у цих прогулянках різні види млинів, гідравлічних машин та інші механічні предмети, якщо вони знаходяться навколо того місця, де стоїть гімназія. Учитель «природничої історії» і технології збирає трави, різні види землі, каміння і пояснює їхні якості і особливі ознаки. У зимовий час цей же вчитель з частиною своїх учнів оглядає у місті фабрики, мануфактури і майстерні художників, щоб предмети, які він викладає, пояснювати на практиці: тому, що малюнки і описи не можуть дати ясного і достатнього для того поняття» [6, с. 102].

Гімназія, як зазначав професор Т. Локоть, – за першого міністерства освіти являла собою щось подібне до комерційного училища, де вивчалась ще й латинська мова [5, с. 8].

Отже, на початку XIX ст. в системі середньої освіти набувають вияву елементи реальної освіти, пріоритетним змістом якої було вивчення основ природознавчих, фізико-математичних наук, нових іноземних мов, обмеженість викладання стародавніх класичних мов [2, с. 767].

Однак, повноцінному запровадженню Статуту 1804 р. стали на перешкоді: нестача педагогічного персоналу; мізерність матеріальних коштів; недовір'я суспільства до нової системи освіти [5, с. 67].

Нові школи мало задовольняли потреби тих прошарків суспільства, для яких вони призначалися. Про це свідчать донесення попечителів, професорів-візитаторів, директорів гімназій, які вказували одностайно на: надзвичайно малу кількість учнів у гімназіях і повітових училищах. З-поміж причин цього вони звертали увагу на слабкість освітніх прагнень суспільства, з одного боку, а з другого, вважали, що гімназія з «трудом» досягає своєї першої мети – готувати учнів до слухання академічних чи університетських курсів наук. Багаті дворяни взагалі намагалися уникнути загальностанової школи, надаючи перевагу домашнім учителям і приватним пансіонам; бідні чиновники, купці і міщани, які бажали прилаштувати своїх дітей на службу або до якоїсь справи, не доводили їх до старших класів; повний курс закінчували окремі учні. Для більшості багатопредметна програма гімназій здавалася зайвою розкішшю. Все це спонукало до перегляду змісту освіти.

7 листопада 1811 р. міністр освіти затвердив проект нового навчального плану гімназій. З нього були вилучені філософські і політико-економічні науки, посилилось викладання Закону Божого і російської мови, але особлива увага зверталася на викладання стародавніх мов, визнаних «одним із головних засобів освіти»: на латинську мову відводилося 32 год., починаючи з 3-го класу, грецьку – 6 год. у двох старших класах [11, с. 69]. Проте реформа підвищила повагу суспільства до школи.

Створюючи школу загальну для всіх станів і усіх місцевостей, автори Статуту 1804 р. сподівались на єдність освітніх потреб усіх прошарків суспільства. Однак, дворянам була зроблена поступка – при окремих гімназіях відкривалися «благородні пансіони» (одні були як виховні заклади, а в інших вивчали предмети, які цінувалися дворянами: військові науки та «приємні мистецтва»; треті робились самостійними навчально-виховними закладами – благородний пансіон Московського університету з гімназійним

курсом і ще окремими предметами. Купецтво і міщани шукали перш за все підготовки для практичної діяльності.

У наказах візитаторам, які посилались університетами для огляду училищ, пропонувалось «розглядати народні в різних місцях ремесла і вид промисловості, щоб до удосконалення їх можна було доводити і пристосовувати навчання тамошніх шкіл» [1, с. 70]. Ця мета досяглася відкриттям при гімназіях і повітових училищах окремих класів для викладання наук, які мали близьке відношення до місцевої торгівлі і промисловості. Так були засновані: класи комерційних наук, при Херсонській гімназії у 1814 р. – морехідний клас, при Ревельському повітовому училищі у 1815 р. – комерційний клас. В окремих випадках цим спеціальним курсам надавалося такого розвитку, що загальноосвітня гімназія чи повітове училище з часом перетворювалося на спеціальну школу. Так виникли комерційні гімназії [11, с. 70].

Після наполеонівських війн у політиці імператора Олександра І сталися глибокі зміни, які відображали загальну кризу в політичному і культурному житті Європи.

«Європа нагадувала величезний вулкан, – писала Н. Полонська-Василенко, – в надрах якого закипала лава. По всіх країнах нагромаджувались революційні сили. У Німеччині хвилювалось головно студентство. В Еспанії почалася війна проти короля Фердінанда, якому знову повернув престол «Священний Союз»; народ вимагав повернення конституції, яку скасував Фердінанд. В Італії діяли таємні товариства – карбонарії, які домагалися об'єднання країни на конституційних засадах. На Балканському півострові слов'яни – серби, болгари боролися з турками за визволення. У Греції товариства – гетерії – підготовляли боротьбу з турками» [10, с. 283].

У відповідь на широкі заворушення розпочався розгул реакції. Міжнародним актом вияву цього став так званий Священний Союз країн-переможниць: Австрії, Пруссії і Росії, укладений 26 вересня 1815 р. В акті Священного Союзу говорилося, що всі три уряди як у міжнародній, так і внутрішній політиці керуватимуться принципами «святої віри, справедливості, миру і любові до ближнього» [6, с. 113].

У Росії ідеї західно-європейської реакції впали на благодатний грунт у тих колах суспільства, які не співчували ліберальним реформам першої половини царювання імператора Олександра І. Після вітчизняної війни ці реформи зазнали ще більшої критики.

Попечитель Санкт-Петербурзького округу С. Уваров писав Г. Штейну (главі прусського уряду): «Стан умів тепер такий, що плутанина думок не має меж. Одні хочуть освіти безпечної, тобто вогню який би не палив; інші (а їх більше) кидають в одну кучу Наполеона і Монтеск'є, французькі армії і французькі книги, Моро і Розенкампфа… і відкриття Лейбніца; словом це такий хаос криків, пристрастей партій…» [11, с. 105–106].

І релігійний настрій суспільства, що каялося у вільнодумстві та індиферентизмі, знаходив собі різний вихід: одні поверталися до православ'я, інші потрапляли під вплив єзуїтів, ще інші захоплювалися туманним містицизмом, проповіддю «внутрішньої церкви». Ця остання течія в духовному житті суспільства захопила і самого імператора Олександра І. Моральні потрясіння у великій боротьбі з Наполеоном і особисті знайомства з корифеями західно-європейського містицизму визначили зміну його ідеалів. Він похитнувся в ідеалах своєї юності і висловив новий свій настрій у знаменитому акті Священного Союзу, головним завданням якого стала боротьба з революцією. На його думку, принципи Священного Союзу повинні були не лише встановити мир і порядок у міжнародних відносинах, а також скеровувати діяльність правителів в управлінні державами і вихованні народних мас. Так, загальними зусиллями зовнішньої і внутрішньої політики Росії, визначалася нова ідеальна мета – «будувати народне виховання на благочесті, відповідно з актом Священного Союзу» [11, с. 106].

Результатом такої політики стала жорстока реакція в усіх країнах, а в галузі народної освіти – розвиток станового принципу в школах, посилення в програмах навчальних закладів релігій, націоналізму і монархізму, посилення політичного нагляду за учителями і учнями, гоніння на університети, звільнення прогресивних професорів. Для проведення такої політики в життя були потрібні люди, зокрема відповідний міністр народної освіти. Таким став князь О. Голіцин, який займав одночасно пости обер-прокурора Синоду і головного управителя духовних справ іноземних

віросповідань. Вихований на засадах раціоналістичної філософії О. Голіцин з часом, особливо в період наполеонівських воєн став крайнім містиком. От його і було призначено міністром освіти у серпні 1816 р. [6, с. 114]. А 24 жовтня 1817 р. вийшов маніфест царя, який об'єднав два міністерства в одне – Міністерство духовних справ і народної освіти. На чолі з князем О. Голіциним. У царському маніфесті висловлювалося побажання, щоб християнська благочестивість стала основою освіти [12, с. 185].

Реформи системи народної освіти в дусі Священного Союзу не торкнулися її зовнішньої організації: поділ держави на навчальні округи, ієрархія навчальних закладів, становище університетів, як навчально-адміністративних центрів залишилися без змін. Водночас загальні статути університетів і середніх шкіл 1804 р. не були відмінені. Увага реформаторів зосереджувалася на навчальних планах, на змісті предметів викладання і загальному їх напрямі, на громадських і моральних обов'язках учителів та учнів. Усі заходи з цих питань спрямовувалися до однієї мети – визнання шкідливості духу філософського вільнодумства і встановлення «рятівної згоди між вірою, освітою і владою» [11, с. 116].

27 березня 1819 р. Головне правління училищ затвердило нові плани гімназій, повітових і приходських училищ, що були запроваджені циркулярним приписом 5 червня 1819 р. Із предметів гімназійного курсу були виключені міфологія, загальна граматика, навчальний курс філософії і мистецьких наук, основи політичної економії, комерційних наук і технології; замість цього було посилено викладання мов, особливо стародавніх, розширено курс географії та історії.

Для піднесення престижу релігійної освіти в усіх гімназіях наказувалося запровадити читання Святого Письма, що видавалися Департаментом народної освіти. Їм належало замінити книгу «О должностях человека и гражданина» [11, с. 134]. «Всі примірники цієї книги (авторство якої приписується Катерині II) за розпорядженням міністра О. Голіцина були вилучені і продані паперовому фабрикантові на пуд, із зобов'язанням нікому їх не поширювати, а переробити на папір. Підставою до вилучення книги послужило зауваження архієпископа Філарета, який був одним з членів Головної управи шкіл, що книгу викладено «за філософськими засобами, завжди слабкими», і що замість цієї книги краще віддати відповідні години на читання Святого письма» [6, с. 117].

Окремою постановою у 1819–1820 рр. Головне правління училищ дало розпорядження запровадити в усіх гімназіях, повітових, приходські та інших училищах щоденне читання Нового Завіту, незалежно від уроків Закону Божого. У нагороду учням, що відзначилися старанністю дарувалися книги Святого Письма або інші книги духовного змісту.

Ось як характеризував напрям освітньої політики того часу професор історії Петербурзького університету М. Гуров на урочистому засіданні університету в 1823 р.: «Розвиток нещастя і небезпека, що загрожували цивілізації і громадському порядку, припинені Священним Союзом, який відкриває істинне світло. Уряди вилучили з викладання всі шкідливі вчення. Університети дістали можливість не тільки відкинути всі хибні й згубні засади найновішої філософії, а й переслідувати їх, давши відчути всі їх жахливі наслідки. По заслузі засуджено вчення про уявлювану стародавність всесвіту, якого всупереч свідченню Святого Письма про створення світу додержуються багато які вчені. Загальну історію повинні викладати так, щоб постійно доводити перевагу монархічного способу правління над усіма іншими» [6, с. 114].

Отже, головними питаннями реформи були: зниження енциклопедичності середньої освіти, вилучення суспільних і філософських наук, як небезпечних у політичному і релігійно-моральному відношенні, піднесення релігійної освіти. Однак ці реформи, реакційність уряду не змогли придушити вільних настроїв у суспільстві, бо ширилися опозиційні настрої, шукаючи відповідних форм вираження.

Особливо опозиційні настрої відчувалися в Україні та Польщі. У зв'язку з цим, починаючи з 1821 р., уряд посилює поліційний нагляд за Віленським округом, до складу якого входила Правобережна Україна. У 1823 р. у зв'язку зі студентськими заворушеннями у Віленському університеті та інших навчальних закладах цього округу, було звільнено попечителя О. Чарторийського, який обіймав цю посаду двадцять років, та ряд професорів університету. З

гімназійного курсу було вилучено природне право і політичні науки, посилено викладання грецької і російської мов, встановлено суворий нагляд над учнями. Русифікація стала провідною ідеєю діяльності Міністерства народної освіти у цьому краї [6, с. 121].

Водночас викликав незадоволення і міністр народної освіти, якого звинуватили у лібералізмі і навіть революційності. Нові реакційні сили, що набули ваги в державі, уже вважали тепер самого князя О. Голіцина «явним ворогом клятим церкви і держави», його «обвинуватили у протегуванні плану повалення православної церкви і навіть у планах розорення Росії і політичній революції» [6, с. 121]. О. Голіцин подав у відставку.

Розпочалася і складна побудова Міністерства духовних справ і народної освіти. На посаду міністра народної освіти у 1824 р. було призначено сімдесятирічного адмірала О. Шишкова, який був великим противником західноєвропейської культури, особливо французького «вільнодумства». На першому засіданні Головного правління училищ, під своїм головуванням, О. Шишков висловив свої погляди на розвиток освіти. На його думку, Міністерство народної освіти повинно, насамперед, оберігати молодь від захоплення «лжемудрими розумуваннями, пустопорожнім мріянням, пихатістю і пагубним самолюбством, що втягає людину у хибну помилку думати, що вона в юності стара, і через те робить її в старості юною» [11, с. 166]. Далі міністр продовжував переконувати, що науки корисні тільки тоді, коли як сіль надаються згідно з потребами, і відповідно до станової приналежності: «Їх зайвина, так само як і брак вадять усякій освіті. Навчання грамоті усього народу чи надто великої кількості людей завдало б більше шкоди, ніж принесло користі. Навчати землеробського сина риторики значить зробити його поганим і непотрібним, а ще шкідливим громадянином» [11, с. 166]. О. Шишков повідомляв також Головному правлінню училищ, що прийшовши на посаду міністра , він переконався, що «Міністерство до цього часу з самого початку не мало свого постійного плану, яким би завжди керуючися, могло б привести освіту у певну систему». [11, с. 166]. Нова навчальна система, на думку міністра О. Шишкова, повинна ґрунтуватися на таких засадах:

«1) Виховання народне по всій Імперії нашій, незважаючи на різницю вір, а також мов, повинно бути російським;

2) Греко-католик, римсько-католик і лютеранин повинні бути виховані, перший – у твердому і непорушному православ'ї, а другий і третій – у всій точності позитивного сповідування своєї віри;

3) Все іновірне російське юнацтво повинно вчитися нашої мови і знати її. Воно повинно переважно вивчати нашу історію і закони ;

4) Всі науки мають бути очищені від всяких зайвих і шкідливих розумувань;

5) Зайва кількість і велика різноманітність навчальних предметів має бути розумно обмежена і зосереджена на тих знаннях, які створенням різних навчальних закладів визначені, по-перше, а по-друге, відповідно до знань, до яких ці учні готуються;

6) Мова слов'янська, тобто висока, і класична словесність повсюдно мають бути запроваджені та схвалені;

7) Мова грецька повинна всюди, крім училищ іновірних, мати перевагу перед латинською;

8) Не слід залишати поза увагою особливо того, що навчання не є вихованням і навіть шкідливе без впливу моральності, якої християнину поза церквою ніде знайти не можна» [11, с. 177].

Вступ у 1825 р. на престол Миколи І поставив нові завдання у внутрішній політиці, і зокрема у справі народної освіти. Маніфест 13 липня 1826 р., який оголошував вирок над декабристами, наголошував, що «не освіті, а браку твердих знань слід приписати цю свавільність думок, цю згубну розкіш напівзнань, цей порив у мінливі крайнощі, початок чого є зіпсована мораль, а кінець – загибель» [6, с. 122].

Отже, події 1825 р. пояснювалися як прямий наслідок неправильного спрямування навчальної системи, що, на думку царя потребувала серйозних реформ. У рескрипті 1826 р. на ім'я Міністра народної освіти цар вказував, що навчальні заклади, у яких російське юнацтво готується до державної служби не мають умов, на яких повинно основуватися як виховання, так і навчання [11, с. 179].

Для впорядкування навчальних закладів і змісту навчання було створено новий Комітет при Міністерстві народної освіти, якому доручалося порівняти усі статути навчальних закладів імперії – від приходських училищ до університетів – розглянути і порівняти зміст навчальних предметів, розглянувши підручники і посібники; розробити нові навчальні плани і визначити підручники, яких слід дотримуватися, а після цього «заборонити всяке довільне викладання знань за довільними

книгами і зошитами» [6, с. 122].

За Статутом 1804 р. кожний розряд училищ мав давати закінчену освіту, відповідно до потреб певного класу, і бути перехідним щаблем до училища вищого розряду для тих, хто має бажання продовжити навчання. Новий Статут із кожного розряду училищ створював самостійне ціле, що дає закінчену освіту. Тільки для гімназій визначалася подвійна мета: «Достойно виховати молодих людей, які не можуть продовжувати навчання в університетах, а тим, хто готується до них вступати надати для цього необхідні знання» [11, с. 197]. Нова реформа вимагала нових навчальних планів.

Саме це питання викликало особливо палкі суперечки в Комітеті. Усі члени Комітету були проти енциклопедизму навчальних планів 1804 р. і сходилися на думці, що нове впорядкування гімназій «повинно мати своєю метою ґрунтовні, ніж активні знання» [11, с. 198]. Після довгих дебатів, зійшлися на тому що з програми гімназій були вилучені політична економія, комерційні науки, філософія, технологія і природознавство, натомість запроваджено Закон Божий, російську мову і словесність, логіку. В гімназіях, розташованих в університетських містах запроваджено грецьку мову, у решті гімназій її можна було вивчати за бажанням. Курс гімназій зроблено семирічним, щоб знищити зв'язок між повітовими школами і гімназіями. Наступність, яка існувала за статутом 1804 р. між парафіяльними і повітовими школами та гімназіями, була знищена.

Проте впроваджувати новий статут міністру О.Шишкову не довелося, бо на його місце у 1828 р. був призначений Карл Андрійович Лівен, попечитель Дерптського округу, генерал.

Статут середніх і нижчих училищ 1828 р. розповсюджувався лише на чотири навчальні округи: Санкт-Петербурзький, Московський, Казанський і Харківський. На окраїнах повинні були діяти особливі статути, хоч і узгоджені в основному з загальним статутом.

Особливо складною справою для уряду була реформа шкільної системи в західних губерніях після виявлення там революційної польської пропаганди. Польське повстання 1830 р. надало цим реформам уряду Миколи І радикального характеру, навіть призвело до репресивних заходів у галузі народної світи: Волинська, Подільська і деякі інші губернії в 1831 р. були вилучені з Віленського навчального округу, і для них було утворено новий Білоруський округ; через рік, 1 травня 1832 р. Віленський університет був закритий, а Віленський округ скасований» [6, с. 125].

Завдання Міністерства стосовно південно-західних губерній полягало в тому, щоб викорінити пануючий там «дух полонізму» [11, с. 211]. 4 квітня 1831 р. вийшов царський указ, який попечителя Білоруського навчального округ зобов'язував поступово знищити духовні училища при римо-католицьких монастирях і налагодити повсюдне викладання російською мовою. Такі самі заходи належало застосовувати і щодо Київської, Волинської і Подільської губерній [11, с. 212].

На посилення російської мови в навчальних закладах західного краю звернули увагу Московська і Державна Рада, «розв'язуючи питання щодо запровадження російської мови в судочинство» у губерніях західних і південно-західних; також була звернута увага на посилення російської мови в навчальних закладах західних губерній.

Це були роки, як писала Н. Полонська-Василенко, «великого революційного піднесення у всій Європі. Пригнічена Віденським Конгресом та «Священним Союзом» вільна думка знову прокидалися до життя. У Пруссії почалися реформи Ф. Штайна та Ф. Гарденберга, в Норвегії введено доволі демократичну конституцію, Еспанія та Португалія звільнилися від династії Бурбонів, деякі міста Німеччини завели у себе становий устрій» [10, с. 304]. У Франції вдруге було скинуто династію Бурбонів, що сприяло польському повстанню.

Отже, розуміючи всю складність свого становища, новий міністр освіти С. Уваров «майже впадав у відчай, – як він писав пізніше про це у своїх спогадах – бачачи суспільну бурю, що в той час потрясала Європу і відгомін якої, слабше чи сильніше, досягав і до нас, погрожуючи небезпекою» [15, с. 1].

«Серед швидкого падіння релігійних і громадських основ у Європі, – писав далі С. Уваров, – при повсюдному поширенні руйнівних понять, сумних явищ, що оточували нас зі всіх боків, потрібно було зміцнювати державу на твердих основах, на яких базується благоденство, сила і життя народні; знайти засади, які становили б характерні особливості Росії і були винятково тільки їй притаманні; зібрати в одне ціле рештки її народності і на них зміцнити якір нашого спасіння» [15, с. 2]. І С. Уваров знайшов таку, на його думку, «формулу спасіння», яка полягала у трьох ідеях: «православ'я, самодержавство, народність», що стали знаменитими, що він не один раз повторював, як основний принцип своєї діяльності на посаді міністра. Свою «формулу» він пояснював так (наведемо цю цитату як маловідомий, але цікавий матеріал):

«Без любові до віри предків, народ як і окремо взята людина, повинен був би загинути. Росіянин, відданий вітчизні, настільки ж мало погодиться на витрату одного з догматів нашого православ'я, наскільки і на крадіжку одного перла з вінця Мономаха. Самодержавство становить головну умову політичного існування Росії. Російський колос стоїть на ньому, як на наріжному камені своєї величі… Переконання, що Росія живе і оберігається духом самодержавства сильного, людяного («людинолюбного»), освіченого, повинно

пронизувати народне виховання і з ним розвиватися. Поряд з цими двома національними принципами, знаходиться і третій, не менш важливий, не менш сильний – народність. Питання про народність не має тієї єдності, як попередні; але і той і інший виходять з одного джерела і поєднуються на кожній сторінці історії Російського Царства. Стосовно народності все утруднення полягає у погодженості стародавніх і нових понять; але народність не змушує іти назад або зупинитися; вона не вимагає нерухомості в ідеях. Державний склад, як і людське тіло, змінює свій зовнішній вигляд з віком: риси змінюються з роками, але фізіологія змінюватися не повинна. Недоречно було б протистояти цьому періодичному ходу речей; достатньо, якщо ми збережемо недоторканим святилище наших народних понять; якщо приймемо їх за основну думку уряду, особливо стосовно «вітчизняного» виховання.

Ось ті головні принципи, які потрібно включити в систему суспільної освіти, щоб вона поєднувала вигоди нашого часу з легендами минулого і з надіями на майбутнє, щоб народне виховання відповідало нашому порядку речей і не цуралося європейського духу.

Освіта теперішнього і майбутнього поколінь, у поєднаному дусі цих трьох засад (принципів) становить безумовно одну з найкращих надій і найголовніших потреб часу» [15, с. 3–4].

Теза С. Уварова про «народність» несподівано упала на благодатний ґрунт.

У 1846 р. у Києві було створено Кирило-Мефодіївське товариство, до якого входили такі прогресивні українські діячі, як М. Костомаров, П. Куліш, М. Білозерський, Т. Шевченко, М. Гулак та ін. Воно ставило своїм завданням перебудову суспільства і прагнуло ліквідації кріпацтва, станів, поширення освіти й об'єднання слов'янських народів у федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою внутрішню свободу. Провідна роль призначалася Україні. У зв'язку з процесом кирило-мефодіївців у 1847 р. С. Уварову довелося навіть виправдовуватися, де його теза про «народність» тлумачилася як близька до поглядів кирило-мефодіївських слов'янофілів. У зв'язку з цим 29 травня 1847 р. він направив попечителям навчальних округів роз'яснення такого змісту: «Ідеї «народності» повинні дотримуватися наука, література і освіта: мрії слов'янофілів про культурне і політичне єднання слов'янських племен марні і шкідливі, слід керуватися винятково ідеєю російської народності» [11, с. 224].

Оголосивши свою «потрійну формулу» реформування освіти в державі С. Уваров з великим ентузіазмом береться до цієї справи. По-перше, запроваджує нову організацію управління навчальними округами. Це було зроблено, як пояснював він сам, з метою надання системі освіти «стрункості і правильності». Гімназії та училища було виведено з-під управлінської опіки університетів. Такі обов'язки, на думку С. Уварова відволікали від основної роботи професорів, які не могли забезпечити якісне управління і контроль за навчальними закладами, яких щороку ставало все більше [15, с. 6].

Крім того, С. Уваров запроваджує строге станове розмежування різних ступенів школи. Так, у 1840 р. вийшов його секретний циркуляр, де зазначалося, що «при зростаючому скрізь прагненні до освіти настав час піклуватися про те, щоб надмірним цим прагненням до вищих предметів навчання не похитнути якимось чином порядок громадянських станів» [6 с. 126]. З цією метою з-поміж іншого вимагалося від тих, хто вступав до університету, посвідчення про матеріальну забезпеченість (саме така вимога, наприклад, позбавила можливості П. Куліша здобути університетську освіту); або потрібно було представити випускні свідоцтва тощо.

«За дотримання таких заходів, – писав С. Уваров, – тихих і негласних, що мають тільки форму міністерських розпоряджень можна сподіватися, що прагнення молодих умів до освіти, таке помітне нині, буде стримане в межах деякої відповідності до громадського побуту різнорідних станів, без якого, порушення корінного принципу, яким рухається держава вже протягом цілого століття…» [6, с. 126]. Крім того, міністр висловив переконання, що система суспільної освіти лише тоді може розвиватися, коли вона відкриває способи здобути таке виховання, яке відповідає його способу життя і майбутньому покликанню в громадянському суспільстві [15, с. 8].

З огляду на свої переконання, С. Уваров намагався побудувати систему освіти таким чином, аби дітям дворян та «почесних громадян» забезпечувався доступ до навчання в університеті, а стану «купецькому, міщанському, і в міру можливості, самим селянам були відкриті пристойні можливості до освіти згідно з їхніми потребами, способом життя і становищем у державі» [15, с. 10]. Для перших були призначені гімназії, де посилено запроваджувався класицизм, бо на думку С. Уварова, класична освіта «найкращий дієвий спосіб до розумового розвитку». Цим самим міністр народної освіти прагнув «заснувати новітню освіту твердішу і глибшу на стародавній освіченості тієї нації, від якої Росія одержала і святе учення віри і перші початки своєї освіти» [14, с. 21].

Для дітей купців та міщан у зв'язку з розквітом техніки і промисловості при деяких гімназіях та повітових училищах відкривалися реальні класи, в яких віддавалася перевага природничим і точним наукам. Особливу активність у цьому питанні виявив міністр фінансів Є. Канкрін. Розуміючи, що з розвитком промисловості необхідно турбуватися про відповідні кадри, він звернувся у 1836 р. до царя з

проханням дозволити при гімназіях і повітових училищах у тих містах, де немає університетів, відкривати реальні школи [11, с. 274].

Одержавши дозвіл міністр видав постанову, за якою «при гімназіях і повітових училищах у тих містах, де нема університетів і місцеві обставини вимагають відкрити відділення реальних училищ, пристосованих до головних потреб того місця зі спрямуванням до мануфактурної промисловості або торгівлі» [13, с. 488]. Відразу з місць почали надходити клопотання про відкриття таких відділень. Так, у 1838 р. дирекція училища Волинської губернії звернулася до попечителя Київського навчального округу з проханням про відкриття при гімназіях та повітових училищах реальних шкіл [16; 17]. Призначення цих училищ визначив попечитель Московського навчального округу С. Строганов. Він наголошував на особливому значенні таких навчальних закладів, оскільки вони молодим людям торгового стану давали «потрібні знання в науках, що стосувалися мануфактурної і торгової промисловості.» Водночас він вважав, що діти дворян і чиновників мають навчатися в гімназіях, тобто здобувати класичну освіту, а через це треба збільшувати в Москві число гімназій. Разом з тим С. Строганов висловлював тривогу, що не набереться достатньої кількості учнів, бо ж середній клас тільки починає відчувати потребу в навчанні [1, с. 138].

29 березня 1839 р. Микола I затвердив Положення про реальні класи, згідно з яким вони утримувалися на кошти Міністерства фінансів. До програми навчання входили такі предмети, як хімія, механіка, малювання і креслення, технологія, а в Керченському училищі – комерційні науки і бухгалтерія. Заняття в реальних класах не повинні були порушувати загального порядку навчання і проводилися у вільний післяобідній або вечірній час [11, с. 274]. У ці ж роки були запроваджені навчальні заклади з паралельними курсами: класичним і реальним. Реальний курс паралельно класичному починався з 4-го класу. Загальними предметами для обох відділень були: Закон Божий, російська граматика, логіка і російська словесність, загальна і російська історія, математика і фізика, географія і статистика, нові мови. Класичний курс, звичайно, призначався переважно для дітей дворян, канцелярських служителів і художників, реальний – для дітей купецького та міщанського станів та інших «вільних станів» [11, с. 275].

Зазначимо, що зміст навчання в реальних класах та училищах був далекий від тих стандартів реальної освіти, які на той час існували в Європі. Наприклад, в Німеччині, Австрії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Пруссії реальні школи (училища) мали характер загальноосвітніх навчальних закладів з яскраво вираженим пристосуванням до практичного життя. Так, у «Статуті про викладання і випробування в реальних і вищих міських училищах у Пруссії» (1859) зокрема зазначалося: «Реальна школа… не є училище професійне, адже вона, так само, як і гімназія, дає своїм учням загальні основні знання. Тому між гімназією і реальною школою немає принципової різниці, але вони перебувають одна до другої тільки у відношенні необхідного доповнення. Розподіл наукових закладів став необхідним в результаті розвитку наукових знань і внаслідок нових умов суспільного життя. Тільки в міру того, як реальні і вищі міські училища будуть розв′язувати завдання загального етичного розвитку, – вони будуть в змозі виправити і усунути хибне уявлення, що ніби реальна школа може мати на увазі швидше і легше, ніж гімназія, підготувати своїх вихованців до практичних життєвих занять і повідомляти їм такі знання, які можна одразу і безпосередньо утилізувати… Реальна школа має справу з дітьми і юнаками, і тому для освітньої підготовки, якої потребують окремі види практичних занять, вона може надати тільки загальну основу. Всяка спеціальна освіта має основуватися на ґрунті вільного загальнолюдського розвитку духу і характеру…Досягти цієї мети можна упродовж не багатьох років… починаючи з 10 літ; потрібно для цього буде не менше 8–9 років. Всі реальні училища, як наприклад австрійські, вюртембергські… дають своїм вихованцям… ремісничу освіту» [8, с. 7].

Реальний курс навчання в Росії мав характер не загальноосвітній, а чисто технічний, вузькопрофесійний, оскільки загальна освіта для нижчих класів не вважалася потрібною.

Дослідниця І. Синюшина висловлює думку, що ці класи хоч і «називалися реальними, насправді мали комерційно-практичний характер, а навчання в них було схоже на навчання в перших петровських професійних школах» [14, с. 47]. Ми не можемо погодитися з її висновком, оскільки підготовка частіше була, хоч і вузькопрофесійною, але на досить високому рівні. Ще Статут 1821 р. дав змогу додатково запроваджувати в загальноосвітніх школах викладання спеціальних дисциплін. Зокрема у Статуті вказувалося, які дисципліни можна додатково вивчати у школі:

«1) Загальні поняття про вітчизняні узаконення і форми судочинства, особливо по справах, що стосуються торгівлі;

2) Основи комерційних наук і бухгалтерії;

3) Основи механіки з її додатком до звичайнісіньких мистецтв; основи технології, малювання, пристосовані до ремесел і мистецтв, найважливіші правила архітектури, що окремо стосуються кам′яної майстерності;

4) Сільське господарство і садівництво» [9].

Отже, можемо говорити, що за часів міністра С. Уварова (1833–1849) в результаті станового розподілу та промислово-технічного розвитку у шкільній освіті з′явилися елементи реальної освіти, які сприяли її подальшому розвитку.

У кінці 40-х – на початку 50-х років відношення до реальної освіти різко змінилося. Це було викликано тими подіями, що охопмлм всю Європу. «Багато народів, – писала Н. Полонська-Василенко, – що втратили свої держави, намагалися повернути незалежність. У лютому 1848 р. французький король… зрікся престолу і Францію проголошено республікою. Цісар Австрії Фердінанд у цьому ж році також зрікся престолу… Чехи вимагали звільнення від німців і створення окремого чеського сейму… У 1849 р. в Італії проголошено Римську республіку. Усі ці революційні настрої посилювали революційні рухи на території Російської імперії, зокрема і в Україні. Ширилися селянські повстання. У Київському та Харківському університетах хвилювалися студенти. По Україні ширилися листівки з закликом до загального повстання. У кінці 40-х років у Польщі, Білорусі, Україні та Бессарабії запроваджено «надзвичайний стан» і загострено цензуру. Запанувала реакція» [10, с. 309].

У цих подіях стали звинувачувати освіту. Виникла думка, що стародавні мови відволікають молодь від справжнього розуміння народності. Так, П. Мілюков писав з цього приводу: «Якщо молоді люди не поважають законів, то це тому, що вони зовсім не знають чинного законодавства, а захоплюються республіканськими закладами класичного світу. Отже, класицизм шкідливий, і стародавні мови повинні бути замінені законодавством» [7, с. 303].

Класичній освіті стали приписувати здатність створювати «обманні фантазії», отверезити від яких могла тільки реальна освіта. Київський генерал-губернатор Д. Бібіков у записці «Об изменении учебного направления» (1847) писав «що освіті молодих людей у навчальних закладах слід надати більш матеріального напряму, зайнявши розум позитивними знаннями; матеріальна діяльність знищувала б «обманні фантазії» [11, с. 277].

У грудні 1848 р. на засіданні директорів гімназій обговорювалося питання про біфуркацію курсу гімназій, а 22 грудня на засіданні Державної Ради міністр С. Уваров пояснював необхідність шкільної реформи, наголошуючи, що «згідно з сучасними потребами цілком визначено… і рішуче треба перейти від загальної освіти до спеціальної» [11, с. 277]. Державна Рада погодилася з поданнями міністра. 21 березня 1849 р. було прийнято рішення готувати нові навчальні плани. Хоч С. Уваров у своїй доповідній записці 1849 р. намагався зобразити реформу, як захід, що не суперечить принципам класичної системи, проте зміни, які пропонувалися в навчальних планах гімназій були важливим кроком до становлення реальної освіти. С. Уваров це добре розумів. Усі нападки на його систему шкільної освіти він сприймав дуже боляче і у 1849 р. у нього стався крововилив у мозок. Тяжка хвороба спонукала С. Уварова подати у відставку.

На його місце у 1849 р. було призначено князя Д. Ширинського-Шихматова, який продовжив реформування шкільної освіти. Новий міністр, враховуючи тенденцію відмови від класичного навчання як шкідливого напряму в шкільній освіті, подав цареві доповідну записку, в якій заявив, що на основі особистого огляду гімназій, вважає грецьку мову зайвою у програмах гімназій, а тому слід більше уваги звернути на реальні науки. На його думку, грецьку мову можна залишити лише в гімназіях університетських міст для підготовки молодих людей на історичні факультети, а також в гімназіях південних міст, зокрема в Одесі і Ніжині. Міністр визнав за необхідне замінити в гімназіях грецьку мову науками природничими, потрібними для сучасної освіти. Ці пропозиції 12 жовтня 1852 р. дістали схвалення царя, і циркуляром 14 травня 1852 р. усі предмети гімназійного курсу були розділені на загальні і спеціальні. До останніх віднесені латинська і грецька мови і російське законодавство. Вивчення спеціальних предметів починалося з 4 класу. Гімназисти, для вступу в університет, повинні були з 1 класу вивчати латинську мову (для тих, хто вступав на історико-філологічний факультет вимагалося ще знання грецької мови; ті, хто готувався вступити прямо на службу, повинні були замість стародавніх мов вивчати законодавство). Крім того, окремим розпорядженням замість грецької мови запроваджувалося викладання природничої історії в усіх гімназіях, крім 13 в містах: Санкт-Петербурзі, Москві, Харкові, Києві, Казані, Одесі, Ніжині, Таганрозі, Кишиневі, Ризі, Ревелі, Митаві і Дерпті [3, с. 5].

Усі гімназії були розділені на три розряди: (1) гімназії з природничою історією і законодавством; (2) з законодавством; (3) 9 гімназій з грецькою мовою [11, с. 290].

Професор Т. Локоть так характеризував реформу 1852 р.: «Статут 1852 р. був ніби прообразом експериментів із «заміною» грецької мови природознавством, які гімназія стала робити в останній, який ще й тепер переживається нею в період «визвольних віянь»: за статутом 1852 р. наші гімназії фактично розподілились на два типи: 1) нормальні гімназії, без грецької мови, але з законодавством і природознавством; 2) філологічні гімназії, без законодавства і природознавства, але з умовним викладанням латинської і грецької мов. Таких філологічних гімназій було тільки 8. А більшість – нормальні» [5, с. 10].

Офіційно гімназії залишалися навчальними закладами класичного типу, але по суті більшість з них уже не були такими, бо ж латинська мова викладалася лише у старших класах і тільки в одній із гілок і була представлена мінімально мотивним числом уроків: 16 (як у гімназіях за статутом 1804 р.). Разом з тим, не дивлячись на недостатню

присутність в навчальних планах гімназій нових мов і предметів природничо-наукового циклу, у цих навчальних закладах посилився елемент реальної освіти.

Отже, підсумовуючи аналіз розвитку шкільної освіти у першій половині XIX ст., можемо зробити висновок: у першій половині XIX століття елементи реальної освіти були покладені в основу гімназійної освіти ще Статутом 1804 р. Однак, починаючи з 20-х років цього століття, з'являється тенденція згортання предметів, що стосувалися реального напряму навчання. Це було викликано кризою в політичному і культурному житті Європи після війни з Наполеоном. Такі предмети, як політична економія, філософія, технологія, природознавство та ін., були визнані шкідливими, а у змісті навчання посилювався принцип релігійності, націоналізму та монархізму. Але розвиток техніки і промисловості потребував кваліфікованих кадрів. Тому у кінці 40-х – на початку 50-х років відкриваються реальні класи, реальні школи, біфуркація гімназій, що в майбутньому стане основою реальної освіти в Російській імперії, до складу якої тоді входила і Україна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век) / И. Алешинцев. – СПб. : Изд. О. Богдановой, 1912. – 346 с.
2. Енциклопедія освіти. Довідниково-аналітичне видання. Бех І. Д., Бібік Н. М., Биков В. Ю. та ін. / за ред. Кременя В. Г. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Краткий исторический обзор хода работ по реформе средней школы Министерства Народного Просвещения с 1871 г. – Петроград, 1915. – 56 с.
4. Литвин В. М. Історія України : в 3 т. / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2005. – Т. 2. Кінець XVIII – початок XX ст. – 759 с.
5. Локоть Т. Классицизм и реализм : (основные вопросы реформируемой школы) / Т. Локоть. – М. : Типо-лит. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1903. – 67 с.
6. Мединський Є. М. Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої Соціалістичної революції / Є. М. Мединський. – К. ; Х. : Рад. школа, 1938. – 463 с.
7. Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры : в 3 т. / П. Н. Милюков. – М. : Прогресс-Культура, 1994. – Т. 2. Ч. 2. – 496 с.
8. Миттельштейнер Э. О. Материалы к организации реального образования / Э. О. Миттельштейнер. – М., 1895. – С. 71.
9. Полное собрание законов Российской империи. – Изд. II. – 1859. – Т. 3. № 2502.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 606 с.
11. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб., Мин. Нар. Прос. – 1902. – 785 с.
12. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. – 1864. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802–1825. – С. 185.
13. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855. – С. 488.
14. Синюшина И. В. Развитие реального образования в России в XIX – начале XX века : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / И. В. Синюшина. – М., 2000. – 156 с.
15. Уваров С. С. Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843) : (Записка, представленная государю Императору Николаю Павловичу Министром Народного Просвещения графом Уваровым в 1843 году и возвращенная с собственноручною надписью Его Величества: «Читал с удовольствием»). – СПб. : Тип-я Императорской Академии Наук, 1864. – 161 с.

Архівні джерела

16. Об открытии при гимназиях и уездных училищах отделений реальных школ. Из ведомости о нерешенных делах по дирекции училищ Волынской губернии. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 4 (1838), спр. 306 – арк. 15.
17. Об учреждении при гимназиях и уездных училищах отделений реальных школ и об открытии при университетах публичных лекций технических наук. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1 (1836), спр. 910 – арк. 5.